

Попова В. В.,
доктор економічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту професійної освіти НАПН України,
м. Київ, Україна
pvv33sam@gmail.com

Попов В. Ю.,
кандидат економічних наук, доцент
м. Київ, Україна
pvv33sam@gmail.com

НАУКОВО-ОСВІТНЯ РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ

У статті наука та освіта розглядаються як чинники формування цивілізаційної суб'єктності України. Для цього крізь призму залежності шляху досліджено послідовність подій в Україні, які сформували її рух від вільної гетьманської республіки XVII століття до наших днів. Стверджується, що інтелектуальною основою формування суб'єктності України є національна наука та освіта.

Ключові слова: залежність шляху, суб'єктність, економіка, наука, освіта.

In the article, science and education are considered as factors in the formation of the civilizational subjectivity of Ukraine. To do this, through the prism of the path dependence, the sequence of events in Ukraine that shaped its movement from the free hetman's republic of the 17th century to the present is studied. It is argued that institutional subjectivity is the primary source of overcoming the paradoxical discrepancy between the parameters of the economy and its formal independence.

Keywords: path dependence, subjectivity, economics, science, education

Визначальною ознакою сьогодення є збереження не стільки суб'єктності чи об'єктності України, а її існування взагалі: адже в умовах сьогодення неможливість позбавити Україну суб'єктності з боку РФ переросла у прагнення фізичного знищення українців. Тому принциповою відмінністю цього періоду є виявлення істинних причин пригноблення, а не зміна його джерел. Відповідно, відбувається конкретизація сторін і способів протиборства, а прагнення України до суб'єктності набуло якісно нових ознак.

У цьому контексті актуальним є виявлення ролі вітчизняної науки і освіти у становленні цивілізаційної суб'єктності України. Методологічним підґрунтям цього дослідження є теорія залежності шляху. За допомогою її інструментарію розкриваються закономірності інституційних і економічних змін в Україні. Наука виступає орієнтиром удосконалення інституційно-економічного розвитку та має нарешті після 30 років незалежності перетворитися з керованого об'єкта,

спроможного лише на виправдання політичних і господарських провалів, на суб'єкта знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасному міжнародному праві поняття суб'єктності означає здатність володіти міжнародними правами та обов'язками і відстоювати свої права [1, с. 128; 2, с. 128–129]. Об'єктність, відповідно, означає відсутність такої здатності: «... певна нація чи держава рядом цілеспрямованих заходів позбавляє політичної і господарської самостійності населення чужої країни та виявляє на даній території повні права суб'єкта політичної і економічної дії (Становище Індії в Британській імперії, України в Російській імперії)» [3, с. 27–28].

В науковій і освітній літературі відсутнє стійке розуміння українського минулого і сьогодення. Сучасне українське наукове середовище сформувалось переважно у часи довготривалого перебування України у складі СРСР. Вихованці радянської школи проявляють сумніви щодо об'єктного (колоніального) минулого України та необхідності усунення його залишків у теперішньому [4, с. 585]. Відповідний науковий апарат налаштований на продовження співпраці з апологетами відповідних поглядів на минуле, теперішнє і майбутнє України [5]. На протилежному полюсі наукових досліджень ставиться питання про виявлення достовірних ознак минулого: «Важливим завданням залишається аналіз причин і чинників, якими гальмується утвердження геополітичної і гео економічної суб'єктності України» [6, с. 5, 22]. Відмічається орієнтація на пошук шляхів формування суб'єктності України у майбутньому.

В освітньому процесі окреслюються проблеми, які підлягають подоланню: «Серйозними вадами у розвитку науки було і, в значній мірі, залишається командно-адміністративне керівництво, її штучний поділ на академічну, вузівську і галузеву, певна ізоляція від світової науки» [7, с. 424].

На складність цього процесу вказує те, що лише у серпні 2022 р., через шість місяців російсько-української війни, у змісті навчальних програм: «Оновлено перелік термінів/понять, як-от: «присвоєння суверенітету» (у значенні привласнення, захоплення суверенітету УСРР союзним центром), «русскій мір», «рашизм»; замість вислову «політика русифікації» застосовано вислів «політика російщення»...» [8]. Подібне упорядкування поняттєвого апарату означає усунення методологічних перешкод і сприяє консолідації суспільства на підтримку науково обґрунтованих шляхів формування цивілізаційної суб'єктності України.

Метою даної статті є висвітлення науково-освітньої ретроспективи формування цивілізаційної суб'єктності України та привернення уваги

українських освітян до їх історичної місії у затвердженні безповоротності цього процесу.

Теорія і методологія дослідження

Ескалація воєнних дій після 2014 р. поставила руба питання визначення суб'єктності перед кожним пересічним українцем і науковцем: чому впродовж десятиліть формальної незалежності Україна не стала настільки потужною, щоб убезпечитись від зазіхань на свою незалежність? Міграція закордонних фахівців у інститути української влади та фінансові вливання під гарантії виконання певних умов цією владою супроводжується стрімким падінням української економіки (рис. 1). Ті самі закордонні науковці, здобутки яких зробили їхні країни могутніми, навіть не пропонують вирішити відому «задачу ідентифікації» [9] для України.

Ситуація у сучасній Україні суперечить неокласичному уявленню про те, що незалежна і багата на ресурси країна приречена на економічне процвітання. Вона не пояснюється і новітніми теоріями економічного розвитку: однолінійними стадіями У. Росту [10], внутрішніми факторами відсталості Г. Мюрдаля [11], зовнішньої залежності Р. Пребіша [12], залежного капіталізму А. Г. Франка [13], мир-системного аналізу І. Валлерстайна [14].

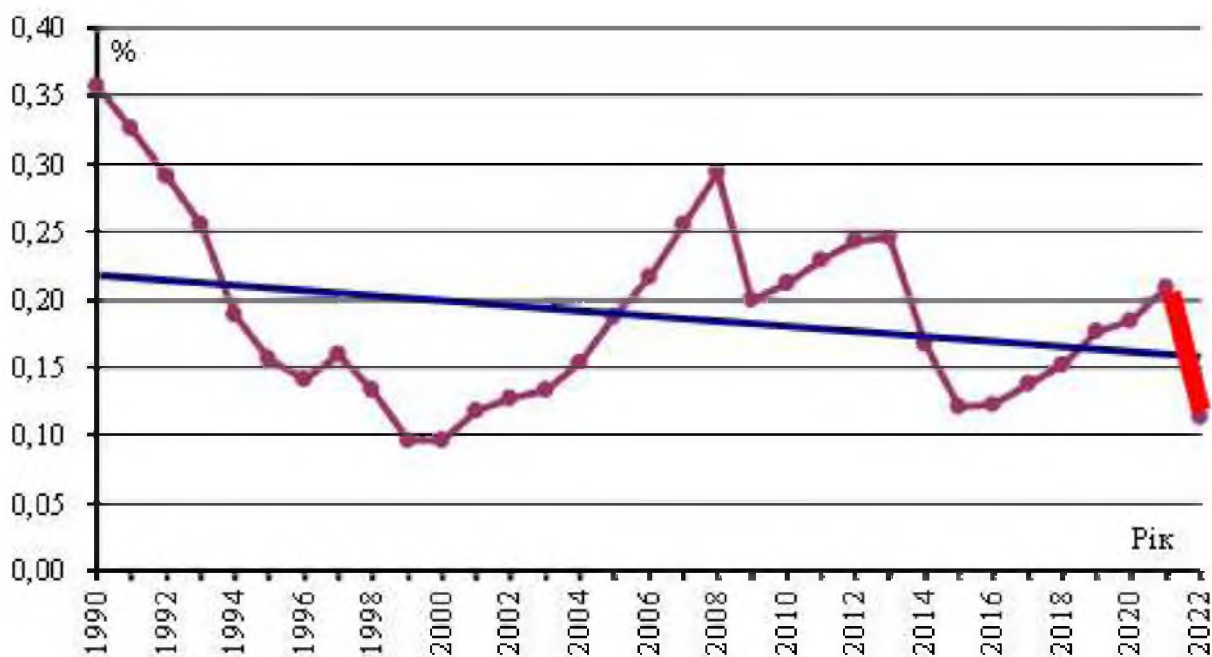

Рис. 1. Частка у світовому ВВП України, %, 1990-2022 рр.

Розраховано та побудовано за даними: світовий банк

До застосування нових наукових підходів спонукає, крім зазначених вище суперечностей, необхідність пошуку тих закономірностей, які приховані у настільки різних фрагментах історії України, які, на перший погляд, не придатні для порівнянь. Методологічний апарат дослідження залежності шляху було започаткований у технічній сфері. Досвід ірландського вченого продемонстрував його придатність до історичного аналізу у просвітницькій і культурницькій сферах [15]. Цей апарат було апробовано у порівняльному аналізі залежності шляху України і Ірландії [16]. Такими є обставини його використання у дослідженні науково-освітньої ретроспективи формування цивілізаційної суб'єктності України.

Засновники парадигми залежності шляху розглядають економічні зміни як трьох-етапний процес підготовки, формування та блокування шляху [17, с. 691-692]. На етапі **підготовки (I – попереднє формування шляху)** оцінюються досяжні варіанти вибору, які у подальшому визначають напрям інституційно-економічної еволюції. Після цього настає **критичний момент (!?)** як перехід від невизначеності до обрання одного з декількох варіантів. Високий потенціал ефективності зародженої інституційної структури стає запорукою її швидкого відтворення та остаточного **створення (формування)**. Механізми впливу (утилітарні, легітимні, функціональні, силові) закріплюють зароджену інституційну структуру та прискорюють **етап залежності шляху**, тобто, його **блокування**. З вичерпанням ефективності сформованої інституційної структури обрана залежність шляху втрачає сенс, відбувається її **розрив (IV – ліквідація шляху)**.

Результати:

Переважає більшість економічних досліджень, теоретико-методологічним підґрунтям яких є парадигма залежності шляху, акцентує увагу на прикладах неефективної інституційної еволюції з метою усвідомлення причин її занепаду та подолання економічної деградації. У цьому контексті Україна є ідеальним варіантом. Тому крізь призму залежності шляху ми будемо намагатись відтворити інституційно-економічну послідовність подій, які сформували сировинну експортно-залежну модель економічного розвитку сучасної України, характерну для колоній (рис. 2, рис. 3).

Перебіг української історії XVII-XXI століть визначається такою періодичністю змін залежності шляху: 1648-1917 рр. – у складі царської Росії; 1917-1991 рр. – у складі СРСР; з 1991 р. по ц/час – незалежна Україна.

Національно-визвольна війна **1648–1654 рр.**, або Хмельниччина, мала вирішальне значення для становлення цивілізаційної суб'єктності України. На початку XVII ст. Польща цілеспрямовано наближалась до повного панування в Україні, але: «Епоха Богдана Хмельницького повернула старовинну суперечку в протилежний бік» [18, с. 23]. Перед підписанням Переяславських угод Україна

«... була фактично і юридично цілком самостійна держава... Україна не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана, і як вільну, незалежну державу Україну трактував і московський цар. Фактично Україна стала вільною ще перед зазначеними договорами» [19, с. 119].

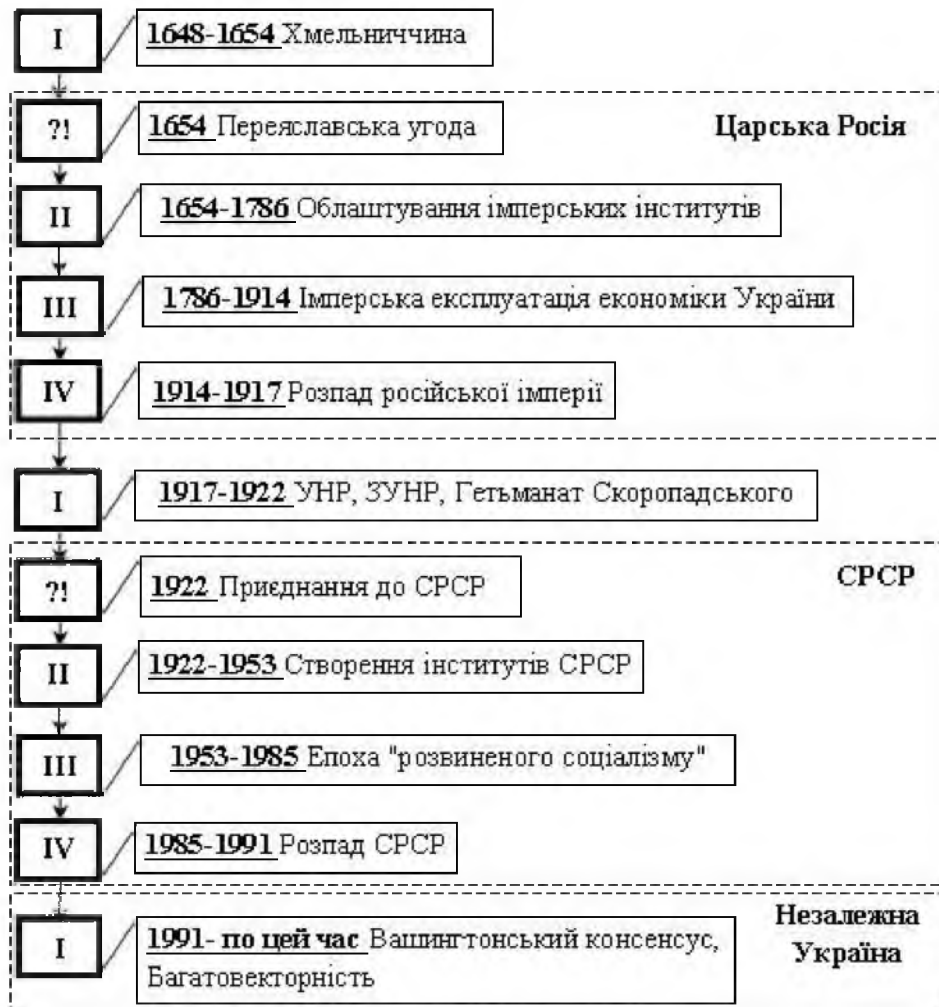

Рис. 2. Етапи формування цивілізаційної суб'єктності України

Відсутністю наукового бачення досягнення своєї мети і системи освіти, здатної консолідувати суспільство, можна пояснити те рішення, яке прийняв Б. Хмельницький у **критичний момент 1654 р.** Він досягнув остаточного затвердження розриву залежності шляху України від зазіхань Польщі. Але Переяславські угоди перемістили центр подальшого **формування** залежності шляху України з Києва у Москву. Завершенням цього етапу можна вважати 1786 р., коли указом Катерини II була ліквідована Малоросійська колегія та на усю Україну поширилась загальноросійська система адміністративно-політичного управління. Таким чином Україна була перетворена на об'єкт Московщини, підпорядкована їй політично та економічно. **Створення** цієї

залежності шляху супроводжувалось 132-річним спротивом українців, які не бажали відмовитись від власної суб'єктності.

Започатковане на етапі **формування** залежності шляху виснаження української економіки посилилось на етапі її блокування. Москва переорієнтувала на себе зовнішню торгівлю України з Європою і у 1754-1822 рр. практично знищила українську обробну промисловість. Як результат, на кінець 1908 р. українська обробна промисловість була менша у десятки разів, ніж російська, продукція якої була чи не єдиним джерелом задоволення відповідних потреб в Україні [20, с. 169-171].

Чисельні укази забороняли українську мову, освіту, літературу, нищили надбання національної культури. Послідовне витіснення українців з власного культурного, освітнього і наукового просторів було вирішальним чинником перетворення України у об'єкт московського господарювання. Але, попри заборони і переслідування, осередки української інтелігенції дали поштовх низці напрямів національного відродження [21].

Безмежне господарювання в Україні не убезпечило від **розриву** побудовану Москвою залежність шляху. Українська революція 1917-1921 рр. стала знаковим явищем з потужним піднесенням національно-визвольної боротьби українців, відродженням самостійної державності і формуванням політичної нації [22, с. 45]. При **підготовці** залежності шляху цього періоду, на відміну від попереднього, наукова думка відіграла чи не вирішальну, але негативну роль. У квітні 1917 р. М. Грушевський на чолі Центральної ради стверджував: «Українці в політичній справі хочуть утворити широку **національно-територіальну автономію України в складі федеративної Російської республіки**» [23, с. 121].

Таке підпорядкування чужорідним вказівкам політика-науковця суперечило баченню українцями свого майбутнього. Позбавлення України суб'єктності у **критичний момент** 30 грудня 1922 р. було подібним до того, яке спостерігалось після 1654 р. Наступний етап **формування** залежності шляху здійснювався шляхом перетворення України на об'єкт СРСР. Як зауважив І. Сталін, дійсною метою утворення СРСР було припинити «гру у незалежність» [24, с. 199]. Спроби побудувати суспільство на архаїчних принципах імперської колонізації призвели до того, що: «... колоніалізм (СРСР, авт..) набагато перевищив в експлуатації та тиранії усе, що може бути пов'язане з минулим західним колоніалізмом» [25, с. ix]

Блокування залежності шляху цього періоду відбулось на початку 50-х рр. минулого століття, коли кремлівська партійна верхівка проголосила, що диктатура пролетаріату виконала свої функції. Але командно-адміністративні принципи, проголошені як прогресивні, виявились по суті імперськими – архаїчними. Чисельні реформи, від М Хрущова (1960 р) до Ю. Андропова

(1982 р.), не усунули вади цього оновленого варварства. Інститути СРСР були не спроможні ефективно використовувати власну майже необмежену ресурсну базу хоча-б для усунення залежності продовольчої безпеки від імпорту.

У середині 80-пр. минулого століття нежиттєздатність залежності шляху цього періоду спонукало вищу інституційну владу до перегляду власних базових принципів. Але провал «перестройки» і «гласності» показав її неспроможність до еволюційних змін. Встановлена на багнетах залежність шляху була ліквідована беззбройними закономірностями.

У цей період, подібно до минулого, питання **попереднього** формування залежності шляху України постало у результаті зникнення суб'єкту її пригнічення. Акт про незалежність 24 серпня 1991 р., подібно до того, як проголошена 7 листопада 1917 р. УНР, був оголошений не як результат визвольної боротьби, а як наслідок розпаду СРСР. Ця подія сама по собі не стала переламною у економічному розвитку України та не відхилила її рух від попереднього атрактору об'єктності (що підтверджується зменшенням її частки у світовому ВВП (рис. 1)). Виокремлення господарської системи України у 1991 р. у самостійний суб'єкт міжнародного права лише відкрило можливості для формування шляху України на засадах цивілізаційної суб'єктності.

Боротьба за те, щоб скористатись цими можливостями, продовжується уже понад 30 років з багатьох причин. Серед внутрішніх причин слід зазначити відсутність науково обґрунтованого бачення майбутнього України, її політичного та соціально-економічного устрою. Залишкові рудименти минулого перешкоджають налаштуванню наукового та інституційного середовища на засади власної суб'єктності. Найпотужнішою серед зовнішніх причин є те, що Московія все ще залишається на до-цивілізаційному рівні XVII століття і демонструє імперські зазіхання у XXI. Непевність української влади (ЄС, ЄП, НАТО, Чорноморська вісь) з її орієнтацією на багатовекторність відразу після 1991 р. підливала олії таким зазіханням.

З цих причин у XXI столітті, так само як у XVII і XX, питання про попереднє формування (**підготовку**) залежності шляху України вирішується не українськими науковцями і освітянами, а українськими січовиками.

У лінійному ході історичних подій (Рис. 2) відмічаються певні паралелі, які можуть бути екстрапольовані на теперішнє і майбутнє (Рис. 3). Така перспективна екстраполяція дозволяє окреслити задачі сучасного українського науково-освітнянського простору. Тут вирішується питання майбутньої залежності шляху України: збройна диктатура зовнішнього чи внутрішнього варвара, або диктатура озброєних знаннями українців.

Наприклад, за етап *підготовки* українські науковці не менш відповідальні, ніж збройні сили України. Досвід минулих періодів свідчить, що науково обґрунтоване

власне бачення майбутньої залежності шляху необхідне для: а). прийняття політиками зважених рішень; б). консолідації суспільства для виконання цих рішень. Досвід 30 років теперішнього періоду свідчить, що відсутність такого бачення призводить до вкрай негативних наслідків. Багатовекторність у політиці з виконанням закордонних вимог про роззброєння спровокували сучасне військове загарбання України. Слідування вказівкам закордонних теоретиків призвело до господарського занепаду. Для встановлення і затвердження суб'єктності України українські науковці мають стати суб'єктами власних знань.

Етапи «залежності шляху»	Царська імперія 263 років (1648-1917)	Радянська імперія 69 років (1917-1991)	Україна 1991-ц/час ...
↓	↓	↓	↓
Підготовка	1648-1654	1917-1922	1991- ...
↓	↓	↓	↓
Критичний момент	1654	1922	?
↓	↓	↓	↓
Формування	1654-1786	1922-1953	?
↓	↓	↓	↓
Блокування	1786-1914	1953-1985	?
↓	↓	↓	↓
Розрив	1914-1917	1985-1991	?

Рис. 3. Історичні паралелі періодів залежності шляху України

Суб'єктність українських освітян полягає в опануванні здобутків вітчизняних науковців з опрацюванням відповідного виховного і нормативно-методологічного інструментарію. Таким чином реалізується твердження, що: «Упродовж 1991–2021 рр. найбільша гуманітарна сфера України – сфера освіти – незмінно виступала ключовим суб'єктом націєтворення і державотворення в контексті становлення незалежної суверенної країни» [26, с. 4]. Місія освітян полягає у побудові ланцюга суб'єктності від науковців до кожного українського політика і пересічного громадянина. Від результатів їхньої праці залежить виконання наступних етапів: формування і блокування шляху, визначеного суто Україною.

Наука і освіта мають діяти на випередження, готувати до майбутніх викликів. Як показав огляд літературних джерел, упродовж 1991–2021 рр. виросло ціле покоління, яке не знало про «присвоєння суверенітету». Разом з тим, питання усвідомити імперський зміст поняття «Українська Соціалістична Радянська Республіка» усе ще залишили наступним поколінням.

Висновки:

Роль науки і освіти у досягненні цивілізаційної суб'єктності України є визначальною. На такий висновок вказують виявлені нами історичні паралелі.

На перший погляд, розриви залежності шляху України минулих і теперішнього періоду є парадоксальними. Разом з тим, принципи побудови залежності шляху у цих випадках тотожні за ознаками започаткування і завершення. Вони започатковані у однаковий спосіб: денаціоналізація України з ліквідацією її науки і освіти. Вони завершилися за однакових причин: не розквітом імперії і СРСР на руїнах України, а втратою їхньої імперської державності. Така тотожність дає підстави говорити уже не про парадоксальні явища, а про історичну закономірність. Форма здійснення кожного з переламних моментів суттєво різниться, але модель їх здійснення залишається незмінною.

Обраний нами історичний підхід дає змогу окреслити головні риси такої моделі. Результати критичного моменту залежності шляху на користь суб'єктності або об'єктності держави залежать від суб'єктності або об'єктності її наукового середовища. Дослідження показало історичні паралелі між тими подіями, які гальмували рух української науки до власної суб'єктності. Першочерговим після захоплення території було знищення української науки і освіти. Це було і залишається головною передумовою розбудови варварських інститутів. Своєю чергою, визначальним для подальшого формування і закріплення обраної залежності шляху є спрямування освіти на суб'єктність або об'єктність поведінки кожного дієздатного громадянина. Варварська освіта не передбачає подібної альтернативи. Таким чином Україна впродовж двох попередніх періодів утримувалась у стані варварської об'єктності.

Для виходу з цього зачарованого кола необхідно орієнтуватись на відповідну власну мету (цільову настанову). Тому Україні необхідні науково обґрунтовані орієнтири і шляхи розвитку. Це забезпечується інтеграцією наукових здобутків у освітній процес: по-перше, освіта виховує відповідні до мети спонукальні мотиви і консолідує суспільство; по-друге, освіта доводить до кожного українця наукові знання і професійні навички, необхідні для того, щоб вони могли реалізувати прагнення досягнути власної суб'єктності; професійна орієнтація освітян гармонізує суспільні потреби з індивідуальними здібностями та інтересами.

Наведена інтерпретація історичних паралелей (Рис. 3) охоплює широке поле питань для подальших досліджень. Наприклад, статистичний аналіз минулих періодів дає змогу спрогнозувати часові межі етапів залежності шляху України теперішнього періоду. Ретельне дослідження ролі української науки і освіти у історичних зрушеннях необхідне для того, щоб уникнути помилок минулих періодів у майбутньому. І нарешті, обраний нами підхід є одним з можливих напрямів становлення суб'єктності українського науково-освітнянського

простору. Він дає можливість для відповідного неупередженого опрацювання закордонного досвіду і критичного погляду на надбання власної і світової науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. William R. Slomanson. *Fundamental Perspectives on International Law*, Sixth Edition. Wadsworth, Cengage Learning, 2011.
2. BRIERLY, J. L.; CLAPHAM, Andrew. *Brierly's law of nations an introduction to the role of international law in international relations*. 7. ed. Oxford Oxford University Press, 2012.
3. Богдан Винар. *Українська промисловість / Студія Советського колоніалізму*. — Париж — Нью-Йорк — Мюнхен—: Перша українська друкарня у Франції, 1964. — 398 с.
4. С. Кульчицький. Чи була Україна колонією у царські і радянські часи? *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля : У 2-х кн. / відпов. ред. Боряк Геннадій ; упоряд. Блащук Світлана, Боряк Геннадій, Горобець Віктор, Кудряченко Андрій, Матях Валентина, Ткаченко Василь, Солошенко Вікторія, Ясь Олексій*. Київ : Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020. Кн. 2 : Простори історика. 656 с.
5. Комплексная оценка макроэкономического эффекта различных форм глубокого экономического сотрудничества Украины со странами Таможенного союза и Единого экономического пространства в рамках ЕврАзЭС (аналитическое резюме) – Санкт-Петербург, 2012. – с. 44.
6. Кондратенко О. Ю. Стратегії поглиблення геополітичної та геоекономічної суб'єктності України. *Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози. Аналітична доповідь*. / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с. С. 23 – 40.
7. *Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т.– Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с.*
8. Міністерства освіти і науки України (16 серпня 2022 року). Оновлено зміст навчальних програм ЗСО. <https://mon.gov.ua/ua/news/onovleno-zmist-navchalnih-program-zso>
9. Trygve Haavelmo – Prize Lecture. NobelPrize.org. Nobel Prize Outreach AB 2022. Sun. 25 Sep 2022. <<https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1989/haavelmo/lecture/>>
10. W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (Cambridge: Cambridge University Press, 1960)
11. Gunnar Myrdal – Prize Lecture. NobelPrize.org. Nobel Media AB 2020. Fri. 20 Mar 2020. <<https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1974/myrdal/lecture/>>
12. Raúl Prebisch, “Five Stages in My Thinking on Development,” in Meier and Seers, *Pioneers in Development*, 175–78.

13. Frank A. G. Latin America: underdevelopment or revolution. Essays on the development of underdevelopment and the immediate enemy. N.Y., 1969. Frank A. G. On capitalist underdevelopment. Oxford, 1975. Frank A. G. Critique and anti-critique. Essays on dependence and reformism. L.; Basingstoke, 1984.
14. Immanuel Wallerstein, The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, Academic Press, New York, 1974, Pp. 409
15. Ruane, Joseph, Ireland's Ethno-Religious Conflicts: Path Dependence and Its Legacies (November 7, 2012). Ireland's Ethno-Religious conflicts: Path Dependence and Its Legacies, in Patrick J. Duffy and William Nolan, eds, At the Anvil: Essays in Honour of William J. Smith Dublin: Geography Publications, 2012, pp. 631-652, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2197509>
16. Popova, V., Popov, V. (2022). Institutional and Economic Paradoxes of Path-Dependency in Ukraine and Ireland. In S. Velychenko, J. Ruane, & L. Hrynevych (Eds.), Ireland and Ukraine: Studies in Comparative Imperial and National History (pp-491-515). Ibidem Press.
17. Sydow, Jörg, Schreyögg, Georg, & Koch, Jochen (2009). Organizational path dependence: Opening the black box. Academy of Management Review, 34, 689–709.
18. Костомаров М. І. Богдан Хмельницький; Історична монографія / Пер. з рос. Т. С. Завгородньої; Передмова В. С. Мороза; Худож. оформ. А. П. Дерев'янка. — Дніпропетровськ: Січ, 2004. — 843 с.
19. Яковлів, А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. У Переяславська рада 1654 року :Історіографія та дослідження / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич [та ін.]. — К.: Смолоскип, 2003. — XX+890 с., 91–155.
20. Волобуєв Михайло. До проблеми української економіки. / Документи українського комунізму. — Нью-Йорк: Видавництво ПРОЛОГ, 1962. — 230 с.
21. Грицик К. Стара Київська громада в українському національному русі у 60–90-х рр. ХІХ століття: погляд на проблему / К. Грицик // Мандрівець. - 2014. — № 6. — С. 22-28.
22. Пиріг Р. Я. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917—1921 РОКІВ: СУЧАСНИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ ТА ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ. Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 22 листопада 2017 року. Вісн. НАН України, 2018, № 1. С. 45-54. http://www.visnyk-nanu.org.ua/sites/default/files/files/Visn.2018/1/Visn_1-2018%2B8_Pyrig.pdf
23. Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К.: Т-во "Знання" України, 1991.— 240 с.
24. Сталин И. Письмо И. В. Сталина В. И. Ленину. У Известия ЦК КПСС. 9. Москва, ЦК КПСС, 1989. — 198-200.
25. Kononenko Konstantyn. Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654-1917). (Milwaukee: Marquette University Press, 1958).

26. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні: монографія / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий(заст. голови), О. М. Топузов (заст. голови)]; за заг. ред. В. Г. Кременя. — Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2021. — 384 с. — Бібліогр.: с. 21. — (До30-річчя незалежності України). DOI: <https://doi.org/10.37472/NAES-2021-ua>

Присяжнюк Юрій Петрович,
доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Присяжнюк Валентина Петрівна,
вчителька української мови та літератури Черкаської гімназії №31
pris_v_p@ukr.net

Дзюра Юлія Сергіївна,
студентка магістратури
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
dziura.yuliia2317@vu.cdu.edu.ua

ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗДІЙСНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ: ПРОБЛЕМА ВИХОВАТЕЛЯ

У сучасних історичних умовах ствердження цивілізаційної суб'єктності України відчутно зростає роль кожного індивіда (особи, громадянина). Для українського суспільства (народу, нації) – це вдвічі важливо й на свій лад додатково відповідально, надто якщо взяти до уваги, з якого історичного минулого ми – середнє й старше покоління – вийшли. Згадаймо, що ще не так давно колективне начало дошкульно домінувало чи не над кожною людиною, так чи так торкалося всього її внутрішнього світу як такого. І справа не лише у відомих пастках комуністичної ідеології, котра «дихала» колективістськими («усупільненими») наративами, а й наукових і дидактичних практиках, відповідно – усталених уявленнях, імперативах свідомості, ментальності. На наш погляд, ключову роль тут зіграли наслідки історичної трансформації, яка відбувалася під впливом перманентної русифікації. Вона позначилася на всіх аспектах історичного мислення.

Ось кілька прикладів. Фахові історики добре знають, що таке російська (сільська) община: тривалий час вагалися – перекладати цей термін більш природнім для української культури поняттям «громада» чи ні? Або, скажімо, підміна наприкінці 1920-х рр. кооперації колективізацією, яка відбувалася досить болюче, але порівняно швидко приживалася в усе ще традиційному за багатьма характеристиками українському селі. Зрештою, сам марксизм інтерпретований як лєнінізм (протягом деякого часу ще більш вульгаризовано –